

Көнерген сөздердің теориялық мәселелері

Қазақ тіліндегі көнерген сөздер көне дәуірге тән құбылыс болғандықтан, қазіргі замандағы қоғам мүшелерінің бәріне бірдей түсінікті бола бермейді. Сөз мәнінің көмескі болуы басқа лексикалық бірліктерге де тән қасиет. Көнерген сөздердің өзінің осындай күңгірттігі жағынан диалектизмге, кәсіптік лексикалық қарапайым сөздер (разговорная речь) мен дөрекі сөздерге (гросторечие) жаргондар мен аргонизмге ұқсас болып келеді. Бұлардың ара-жігін ашып бір-бірінен өзгешелігін көрсету үшін көнерген сөздердің басты-басты қасиеттеріне тоқталдық. Сөз арасында жоғарыда көрсетілген басқа лексикалық бірліктермен салыстыра кетуді мақсат еттік.

1. Көнерген сөздердің басқа лексикалық бірліктерден айырмашылығы - олар ертеде сөздік қордан тұрақты орын теуіп, халықтың күнделікті тіршілік өмірінен елеулі маңыз алған, жалпыға ортақ кең көлемді қамтыған қатынас құралы.

«Көнерген сөздер әдетте халықтық жазба әдеби тілінің туындысы болып есептеледі. Өйткені жазу-сызу болмаған кезде, бүкіл сөз атауы ешбір жерде белгіленбеді, сондықтан ол дәуірдегі көнерген сөздер де із-түзсіз құрып кетіп отырды»./1.126/ Бұл туралы филология ғылымдарының кандидаты Ф.П.Филин: «Ең алдымен көнерген сөздер мен тілдің сөздік құрамынан шығып қалған сөздерді дұрыс байқай білген жөн. Көнерген сөздер дегенде, ертеде, кәдімгі әдеби тілде болып (немесе оның көп көрінісінің біріне жатқан), қазіргі уақытта пайдаланудан қалып, көпшілік жағдайда (бірақ үнемі емес) синонимдермен алмасқан сөздерді ұғу керек»./2.39/ - деп көрсетеді. Қазақ тілінде көнерген сөздерді талдау процесінде де жоғарыдағы айтылған пікірлерге сүйену өте орынды болады. Бұдан шығатын қорытынды көнерген сөздерді негізінен әдеби тілден, жазба мұралардан, халықтық ауыз әдебиет үлгілерінен іздестіру керек. Ертеде жазу-сызудың жоқ кезінде ауызша жырланып, ауызша толғанған дастандар мен ертегілер өмір тәжірибесінен туған мақал мен мәтелдер, жұмбақтар, нақыл сөздер тағы басқа сол сияқтылар жалпы халықтық сипатқа ие болған. Көнерген сөздер көбінесе осындай мұраларда жиі кездесіп отырады.

2. Көнерген сөздер ерте кездегі бір-біріне тегі жақын туыстас көне түркі әдеби тілінде қалыптасқан норма болғандықтан, еш уақытта құрып кетпейді, тарихи болмаса этимологиялық сөздіктерде өмір сүреді. Активті сөздік қордан пассивті сөздік қорға ауысады, егер бар болса, қазіргі әдеби тілдегі сыңарларының немесе синонимдерінің қандай жолдармен құбылғанын көрсететін бірден - бір тарихи шындық болады.

Осы орайда А. А. Реформатский: архизм мен историзмнің бір өзгешілігі - олар қайта жанданып, жиі қолданылатын дәрежеге жете алады, басқаша айтқанда, пассив сөздіктен актив сөздікке қайта ауысуға толық мүмкіндігі

бар сөздер./ 3. 113/ Молда, мешіт, шіркеу тәрізді сөздер бір кезде сөйлеу тілімізден мүлде шығып қалып еді, қазір ауызекі тілде де, жазба тілде де еркін қолданылады.

3. Көнерген сөздердің кейбіреулері ертеде сөздік қордан тұрақты орын тауып, өз заманында белсенді қызмет атқарған байырғы сөздерден жасалған жаңа ұғымдар болып келеді. Мұндай сөздер жаңа туындылардың түлеп түскен сыртқы қабығы сияқты. Сол қабықты сарапқа салып зерттей берсек, тіл құбылысындағы фактілердің тарихи деректермен келіп ұштасатындығы байқалады. Бұл тілдің ішкі даму заңдылығында үнемі болып тұратын табиғи құбылыс. Тілдің жаңа сөздерімен толығып бауы қоғам өмірімен тығыз байланысты делініп қаралады.

Профессор А.С. Чикобава: «Дамып келе жатқан қоғамға қызмет атқара отырып, тілдің дамымай қалуы мүмкін емес. Әрине, тас дәуіріндегі тілдің қазіргі қоғамға қызмет істеуге шамасы жетпейтіндігі түсінікті. Тілдің даму шартын қоғамның дамуы белгілейді. Қоғамның тарихын, бұл тілде сөйлейтін халықтың тарихын білмей тұрып, тілдің даму тарихын түсіну мүмкін емес» /4,78/- деп көрсетті. Сондықтан көнерген сөздер халықтың тарихымен салыстыра зерттелуі қажет. Қазақ тілінің тарихынан дерек беретін кейбір материалдар (жеке сөздер) Қазақстан территориясын мекендеген ру тайпалардың өмір тіршілігімен тығыз байланысты болып келеді.

Көне заманның мұрасы болып есептелетін садақ пен оның оғын адам баласы өте ерте кезде ойлап тапқан. «Жаңа тас» дәуірі (неолит) садақ пен жебені ойлап табудан басталады. Сол дәуір үшін бұл аса бір маңызды құрал болды. «Садақ, оның жебесі мен оғы, - деп жазды. Ф. Энгелс, - сол кездің өзінде ең күрделі қару болып алды, бұл қаруды ойлап шығару ұзақ уақыт жиналған тәжірибенің, өткір ақыл – ой күшінің болғанын көрсетеді, олай болса, жұрттың сонымен қатар толып жатқан басқа да өнерлерді білгенін көрсетеді». / 5.20/

Садақ сөзі түркі тідерінің бәрінің сөздік құрамына бірдей енбеген. Түрік, Түрікмен, Татар, Азербайжан, Сары ұйғыр тілдеріндегі сөздіктерден бұл сөз табылмайды. Түрік тілінде садақты – *кеман* дейді, мәні – *доға* деген сөз; Түрімен тілінде *жай*, *кеман* (жай, доға), Татар тілінде – *ук* (оқ), Азербайжан тілінде – *каман* (доға), Сары ұйғыр тілінде *оқ*. С. Е. Малов: *оқ* – лук; так теперь, в сознании уйгуров и укрепилось, хотя по текстам прошлых времен более подходит обыкновенное значение «стрела», /6.81/ - деп көрсетеді.

Ал, сөздік құрамына енген түркі тілдерінде бұл сөздің мағынасы әр түрлі. Қазақ тілінде *садақ* – керме баулық арқылы ағаштан иілген, доғаға ұқсас көне атыс құралының бір түрі. Бұл сөздің алуан түрлі болып құбылу себебі, «сат – оқ» сөзінің әр елде әр түрлі болып қалыптасқан көрсетеді.

4. Қоғамдық формациялардың ауысуына байланысты бір қатар сөздер көнергендігі байқалады. Мұндай көнеру - ескінің құрып, жаңаның пайда болуының негізінде болатын сапалық өзгерістің нәтижесі. Мұндай жағдайда ескі атаулар өмір сүруін тоқтатып, жаңаға жол береді. Жаңа атаулар өзінің саласы жағынан ескіге сай синоним бола алмайды. Сондықтан көнерген сөздердің бұл тобы жана атаулармен жарысып қатар қолданылатын дәрежеге

жетпей, активті сөздік құрамынан бірден шығып кетеді. Мысалы: Ұлы Октябрь Социалистік революциясына дейін қазақ даласында хан, сұлтан, би, қазы, болыс, молда, бақсы, балгер, жалшы сияқты тағы басқа да сөздердің болғандығы айқын.

VI ғасырдың 552 жылдарында Орта Азияда ерте феодалдық мемлекет түріндегі көшпелі жаңа түрік империясы құрылды. Мемлекетті билеуші кісі қаған деген титулға (атаққа) ие болды. В.В.Бартольд: «Қаған сөзінің қысқара айтылуынан келіп хан сөзі жасалған. Орыс летописерінде кездесетін бұл сөзді орхон жазулары дәлелдеп отыр, мұсылман авторлары мұны хақан түрінде жазған,» /7.172/-деп көрсетеді.

Е.Е.Малов: *Қаған* – басқарушы, билеуші (правитель), каган (хан) деп көрсетеді. /8.97/

Н.Катанов: *хан* - парсы сөзі феодалдық құрылыстағы мемлекетті тежеусіз билейтін басшы дегенді айтады. /9.675/

Сондай-ақ ертедегі *би*, *қазы*- қазіргі сот ұғымына, *болыс*- атқару комитетіне, *молда*-мұғалімге, *бақсы*-балгер – дәрігерге, *жалшы*-жұмысшыға еш уақытта сапалық жағынан сай келмейді, әрі бұл сөздер бір-біріне синоним бола алмайды. Көнерген сөздердің мұндай тобы историзмге айналады.

5. Кейбір сөздердің активті сөздік құрамынан кетуі басқаша сипатта болады. Мысалы: *батсайы*, *таж*, *топы* сияқты ескі киім атаулары, сүт өнімін сақтайтын *мес*, *торсық* түрінде кездесетін көне құралдардың орнын басқан жаңа сөздер ескі атауларды бірден қуып шыққан жоқ. Біраз уақыт бұлар жарысып қатар қолданылып жүрді. Ақырында жаңа ұғымдардың мағынасы тұрақты орын теуіп кең қолданылатын дәрежеге жетті. Мысалы, *бәрбі* - *шойын*, шыны ыдыстарын тесетін құрал, асыл алмас. (Т.С., I т., А., 1959.103 б), *батқы* – нүкте орнаментті ою түсіретін құрал немесе осы құрал арқылы жасалған ою ,әшекей. Бұл сөздің түбірі- *бат*;-қы – етістіктен есім тудыратын жұрнақ. Өкшесін көкпен ойған, қызыл кебіс, Орнатып қима тақа батқы салған (И.Байзақов). Қырғыз тілінде бұл сөздің (батқы) екі түрлі мәні бар; бірі шұқылған, ойылған; екіншісі- ағашқа немесе металға нүкте түрінде түскен орнамент. Талқы - кепкен көн сияқты нәрсені созып – керуге, илеп бүктеуге, басу арқылы жұмсартуға арналған ағаштан жасалған көне құрал. Сарттар сұр басады талқыменен, Ерге жабдық жарасар нарқыменен («Қозы Көрпеш- Баян сұлу»). Мұндағы *сұр* - иленген тері, қайыс; сырт пішінінің ұқсастығынан иленген қайыс- сұр түске баланған да сол себепті сұр сөзі заттанып кеткен. Ал, қазіргі күнде *бәрбі*- тескіш станоктарға, *батқы* түрлі өрнек салатын аппараттарға, *талқы* – тері өңдейтін машиналарға, ертедегі сүт өнімін сақтайтын тері ыдыстар (саба, мес, торсақ, шанап) қазіргі заманға сай металдан не ағаштан істелген басқа ыдыстарға алмасты, әрине бұлар да заттық-сапалық өзгеріске түсті, техникалық прогресс болғандықтан заттардың атқаратын қызметі де күрделенді, бірақ жаңа құбылыс пайда болған жоқ; өмірге керекті нәрселерді істеу, ою, өңдеу, сақтау әлі сол қалпында қалып отыр. Көнерген сөздерді архайзм деген топқа жатқызатын басты қасиеттердің бірі осы болып табылады.

Қазақ тілінде диалектизмдердің көнерген сөздерден негізгі басты айырмашылығы – олар жалпы халықтың әдеби тілінен ерекшеленіп, белгілі

бір аймақта ғана жұмсалады. Диалектизмдердің таралған шегі (изоглосы) болады. Мысалы: жұда (өте) – Оңтүстікте, сым (шалбар) Жетісуге тән ерекшелікті байқатады. Ал көнерген сөздер болса, олар әдеби тілге жат құбылыс емес. Кез-келген жерде көнерген сөздерді әдеби тілдің материалы ретінде пайдалануға толық мүмкіндік бар. Көнерген сөздердің қазіргі әдеби тілде ауыспалы мағыналары, тұрақты сөз тіркестері болуы мүмкін. Мысалы: Бадырақ (көне сөз) – жалшылықта жүрген қазақ кедейі, бадырақ (осы күні қолданыста бар) көзі үлкен шығыңқы деген мағынада, талыс (көне сөз) өгіз терісінен істелген қап; талыстай жігіт (осы күнгі әдеби тілде бар) – еңгезердей мықты жігіт. Диалектизмдер белгілі бір аймақтағы халықтың күнделікті өмір тіршілігіне ауызекі тіл арқылы тікелей қатысатын болса, көнерген сөздер пассивті сөздік қорда тұрады. Кейбір сөздердің таралу шегі (изогласы) болғандықтан әрі диалектизмге, әрі ру- тайпаға тілдерінің қалдықтары болғандықтан көнерген сөздердің қатарына жатуы мүмкін.

Қазақ тіліндегі жиналған говорлық материалдарды бірнеше салаға бөлуге болады. Олардың бастылары: 1) Ру – тайпа тілдерінің қалдықтары бұларды архайзмдік говор деп те атауға болады: *ақа* (аға), *адақ* (аяқ), *азар* (реніш), *кіл* (ылғи) т.б. 2) Басқа тілдерден келген ауыспалы говор (кірме сөздер). Мұның екі түрі бар: а) туыстық тегі жөнінде қашықтау тілдерден ауысқан сөздер: *құнт*- орыс сөзі (кунт) – шыбыртқы, қамшы; *зақи* – араб-парсы тілдерінде таза, адал, айыпсыз деген сөз; ә) шекаралас жатқан туысқан республикалар тілінен кейінгі кезде (ұлт тілі қалыптасқаннан кейінгі дәуірде) ауысқан сөздер: *жұда* (өте тым), *кәтте* (үлкен), өзбектен; *ауа* (иә), *шақа* (бұтақ) – түркіменнен келген. 3) Кәсіптік лексика бұған балықшылардың, аңшылардың, малшылардың, жер кәсібіндегілердің тағы басқа мамандықтарға байланысты қолданылатын сөздер жатады. Мысалы: *жылым* (теңізде балық аулайтын үлкен ау), *собық* (жүгерінің басы), *шит* (мақтаның тұқымы), *атыз* (егістікті біркелкі суару мақсатында жан-жағын әдейі суға тосқауыл болатындай етіп, бөлектеп қоршалған шағын жер), *салма* (ені 1-2 метр шамасындағы су жүретін арық): *кебе* (ерте туған қозы, марка) т.б. Мұндай сөздер көпшілікке бірдей түсінікті болмаса да әдеби тілді байытуға көмектесетіні анық. /10. 137/.

4) Қарапайым сөздер де (просторечие) говорлардың қатарында есептеліп жүр. Бұл жөнінде Ш.Ш.Сарыбаевтың «Трудности возникали и в связи с тем, что пока у нас еще не установлен круг основных диалектных различий казахского языка. Большую сложность представляет вопрос о границах между диалектизмами и просторечными словами. Границы между ними не всегда могут быть точно установлены, особенно если еще не выяснены границы территориального распространения их» /11. 76/- деген пікірі әбден дұрыс. Мысалы, *кәуірт* (күкірт), *маишқара* (масқара) т.б. сөздер Қазақстанның бірталай жерлерінде қосарланып айтылады.

Жергілікті ерекшеліктерге ұқсас тар көлемді қамтитын бұлардан басқа да сөздер болады. Мұндай сөздер жалпы тіл білімінде жаргон (француз сөзі- *Jargon* – бұзылған тіл), арго (французша – *argot* ұры тіл) деп аталады.

Жаргон үстем таптың жоғарғы топтарының тіл ерекшелігі болса, арго-элементтік төменгі топтарға тән ерекшелік. Арго жасырын әрекетті, құпия

сырды сөйлескенде басқаға білдірмеу мақсатынан келіп туған. Аргода халыққа түсінікті сөздер негізгі мағынада ауытқып, аз ғана топтың шартты белгісіне айналды. Арго элементтері қазақ тілінен де кездесіп отырады. Мысалы: ылдым-жылдым (нәрсені тез салу): ым –жым (нәрсені жасырып көрсету, жасыру).

Ал, дәрекі сөздерге келсек, олардың да өзіне тән сипаты бар. Сирек айтылатындығына қарап, бұларды көнерген сөздермен шатастыруға болмайды. Дәрекі сөз әдеби тілдің де, ауызекі тілдің де сыпайыгерлік нормасынан тыс тұрады. Мұнда хайуандарда болатын ұнамсыз қылықтар мен тұрпайы бейне-пішін адамдарға телінеді. Белгілі бір нәрсені былапыт сөздермен қорлау, кеміту, кекету, жақтырмау, аяқ асты етушілікке жол беріледі. Мысалы: доңыз, оттау, су мұрын т.б.

Жағымсыз образдарды жасау үшін ақын-жазушылар дәрекі сөздерді көркем шығармаларда қолдануға мәжбүр болады. Өйткені жақсы мен жаманды салыстыру әдебиетке тән тәсілдің бірі екендігі даусыз.

Бұл мақалада көнерген сөздердің негізгі басты-басты қасиеттеріне қысқаша шолу жасалды. Кейбір көнерген сөздер аталып, түсініктеме берілді. Жоғарыдағы көрсетілген басқа лексикалық бірліктер мен көнерген сөздердің қарым-қатынасы сарқа баяндалды деу қиын. Бірақ, оларға тән белгілі ерекшеліктер реті келген жерде сөз болды.

Қолданылған әдебиеттер:

1. М. Галкина –Федорук. Современный русский язык. Лексика. М., 1954г.
2. Ф.П.Филин. Заметки по лексикологии и лексикографии- "Лексикографический сборник ", вып.І, М., 1957 г.
3. А.А.Реформатский. Введение в языкознание. М., 1955 г.
4. А.С.Чикобава. Введение в языкознание. Ч.І, М., 1952 г.
5. Қазақ ССР тарихы, I том, Алматы, 1957 ж.
6. С.Е.Малов. Язык желтых уйгуров.Алма-Ата , 1957 г.
7. В.В. Бардольд. Очерк истории Семиречья. Фрунзе, 1943 г.
8. С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии М. –Л., 1959 г.
9. Известия об-ва археологии, истории и этнографии, т. XIV, вып. 6.1898г.
- 10.//Қазақ тілі мен диалектологиясының мәселелері 5-шығуы. А., 1963 ж.
- 11.Ш.Ш.Сарыбаев. Некоторые вопросы составление диалектных словарей казахского языка- Вопросы диалектологии тюркских языков. Казань, 1960 г.

Резюме

В этой статье исследуется история устаревших слов, использованных в произведениях Н.Кенжегуловича и Е.Карасакала.

Rezume

This article analyzes the history of archaic words in the works of N. Kenjegulov and E. Karasakal.